

La producció de les tres palmetes radials amb roseta central o “3+1”

Miquel Cura-Morera*
Jordi Principal i Ponce**

Resum

El 1978 Sanmartí, en definir el taller de Roses, demostrà la importància i pes dels **tallers occidentals** en el desenvolupament comercial de la vaixel·la de vernís negre a la Mediterrània occidental durant el segle III a.n.e. Tanmateix, en els últims anys, i degut al progressiu volum de les noves descobertes, creiem que comencen a existir elements suficients com per plantejar-nos l'existència de noves produccions dins la dinàmica d'aquests anomenats **tallers occidentals**. Un exemple clar podria ser la producció de les tres palmetes radials amb roseta central o “3+1”.

Abstract

In 1978, Sanmartí, in defining the Roses workshop, showed the importance and influence of the western pottery workshops on the commercial development of III century B.C. black glaze ware in the western Mediterranean basin. Due to the continuing volume of new findings in the past few years, we believe that there is enough evidence to consider the presence of new elements among these western workshops. The “3+1” production may perhaps be such an example.

INTRODUCCIÓ

A partir de la definitiva constatació i definició del taller de Roses/tres palmetes radials, a càrrec de Sanmartí (Sanmartí 1978a, 544-571; 1978b), així com el taller de les tres palmetes radials sobre estries (Sanmartí, Solier, 1978) a finals de la dècada dels setanta, s'obrí un nou camp de possibilitats pel que fa a la identificació concreta de produccions ceràmiques de vernís negre atribuïbles al segle III a.n.e., i localitzades a la Mediterrània occidental. Aquests tallers són agrupats actualment sota la denominació de **tallers occidentals** del segle III a.n.e. (de fet serien les també anomenades produccions **protocampanianes**), entre els quals, a més dels dos anteriorment esmentats, caldria citar el de Nikia-lwn.c (Solier, 1969; Sanmartí, 1978a, 573-

576; Principal, 1993, 52-58), el de les rosetes nominals (Solier, Sanmartí, 1978), o d'altres més qüestionables com ara el taller 27GF (Morel, 1978, 155; 1980, 99; 1981a, 51) o el taller 24/25B (Morel, 1980, 99; 1981a, 51).

Es tracta, doncs, de diverses classes ceràmiques que tindrien els seus centres de producció en algun lloc de la costa empordanesa (cas de Roses) o del golf de Lleó, sense poder precisar més concretament l'indret, i que romandrien actius durant la pràctica totalitat del segle III a.n.e., essent encara objecte de debat la seva distribució exacta dins d'aquesta centúria. Actualment, però, es tendeix a concentrar i unificar la seva ubicació a la mateixa *Rhode* o voltants (Adroher, 1990, 80; Castanyer, Sanmartí, Tremoleda, 1993, 542).

* C/. Calvet, 31, 4rt 4à. 08021 Barcelona.

** Becari FPI. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueològica. Universitat de Barcelona. C/. Baldiri Reixac s/n. 08028 Barcelona.

La seva aparició vindria motivada per la progressiva desaparició del mercat, de les produccions **àtiques** que fins a les acaballes del segle IV/inicis del III a.n.e. havien acaparat el comerç de la vaixel·la fina de vernís negre a la Mediterrània. Aquesta mancança i demanda del producte **àtic** a la península itàlica, Magna Grècia i àrees púniques de la Mediterrània central s'havia anat solucionant amb l'aparició de produccions locals i regionals, i que només en el cas del taller de les petites estampilles (Morel, 1969, 113-117; 1981b, 86) coneixeran una exportació important, majoritàriament centrada a les zones centro-occidentals de la Mediterrània, i segurament motivada per qüestions polítiques relacionades amb el inici de l'expansió de la influència de Roma. Aquestes produccions, de qualitat variable i diversa, tindran com a prototipus l'estil dels productes **àtics** així com algunes de les seves formes, essent destacables també, durant aquest moment, les produccions itàliques de Gnàtia, Càpua, Teano, Genucília i Cales (Morel, 1980, 89-95). A la costa mediterrània de la península ibèrica i Llenguadoc -en menys quantitat-, ompliran aquest buit, també dins d'un àmbit local/regional, les produccions dels **tallers occidentals**, que conviuran amb les importacions de petites estampilles a les quals imitaran, de vegades, tipus i formes. Tanmateix, amb dos territoris reben en menor grau d'altres importacions itàliques i púniques, més importants les primeres al Llenguadoc, mentre que les segones es donen, encara que esporàdicament, amb més freqüència a la costa mediterrània peninsular, essent un indicador força important el volum de productes amfòrics púnics que arribaran a aquesta zona durant el segle III a.n.e. (Cura, Sanmartí, 1986-89; Sanmartí, Santacana, 1992, 264-265).

Així doncs, després d'un estadi de pràctica uniformitat i especificitat en les importacions de la vaixel·la de vernís negre, ens trobem davant d'un període cronològic marcat per la variabilitat de productes, de difusió relativament restringida, i de centres productors que combinen innovacions, imitacions i continuïtat respecte la tradició del vernís negre **àtic**.

És en aquest moment que situem l'aparició i desenvolupament dels diversos **tallers occidentals**, com un conjunt més dins d'aquest moment. No obstant, aquest es compon de diversos tallers caracteritzats per presentar produccions reduïdes, possiblement de curta durada, amb varietat de formes documentades en el seu repertori, i decoracions complexes i elaborades, consistents en motius

estampillats (rosetes i palmetes) la majoria de les vegades, però també, més rarament, incisos i pintats. D'entre aquests, el més important i que coneixgué una difusió més extensa, fou el taller de Roses, potser l'únic al qual se li atribueix amb seguretat un centre de producció localitzat.

El que ens porta a concloure tot aquest panorama és que la sistematització dels **tallers occidentals** roman encara oberta. L'exacta definició dels esquemes decoratius, formes, vigència cronològica i origen d'aquestes produccions està sotmesa contínuament a revisió. Casos concrets serien l'aparició de noves formes atribuïbles als tallers de Roses -concretament la Lamboglia 34 (Zamora, 1992, 70-71)- i al de Nikia-Iwn.c -el petit càntar Lamboglia 40 (Principal, 1993, 54-55, lám. 8,62)-, o les matitzacions cronològiques pel que fa als inicis d'aquesta mateixa producció (Adroher, 1990, 84), i el seu moment final, lligada a una perduració fins a finals del segle III a.n.e. (-200), coincidint amb l'inici de la importació massiva de la campaniana A antiga (Garcia, 1992, 178; Zamora, 1992, 24).

Aquesta problemàtica general i condicionament del segle III a.n.e. ens ha portat a reconsiderar i re-estudiar un cert conjunt de terrisses que, tradicionalment, han estat definides com a pròpies del taller de Roses, però que són constitutives d'agrupar-se en un conjunt, i inclús d'ésser considerades com una producció diferenciada. Es tracta del grup que hem anomenat de les tres palmetes radials amb roseta central o "3+1". (Fig. 1).

LA PRODUCCIÓ

Cura, ja apuntà l'existència d'aquest grup, anomenant-lo "3+1" (Cura, 1993, 42) a partir de les troballes del Molí d'Espígol, Margalef i Tossal de les Tenalles. (Fig. 1).

DECORACIÓ

És, de fet, el tret definitori primordial. Es tracta d'un esquema decoratiu consistent en tres palmetes disposades radialment, i impreses sobre el fons intern, rodejades per vàries franges d'estries; aquestes encerclen una "roseta" de vuit radis (o pètals estrets) amb un petit botó central.

Amb tot i presentar un esquema decoratiu força homogeni, aquest també implica variació, ja que les peces de format petit (*exempli gratia*, bols Lamboglia

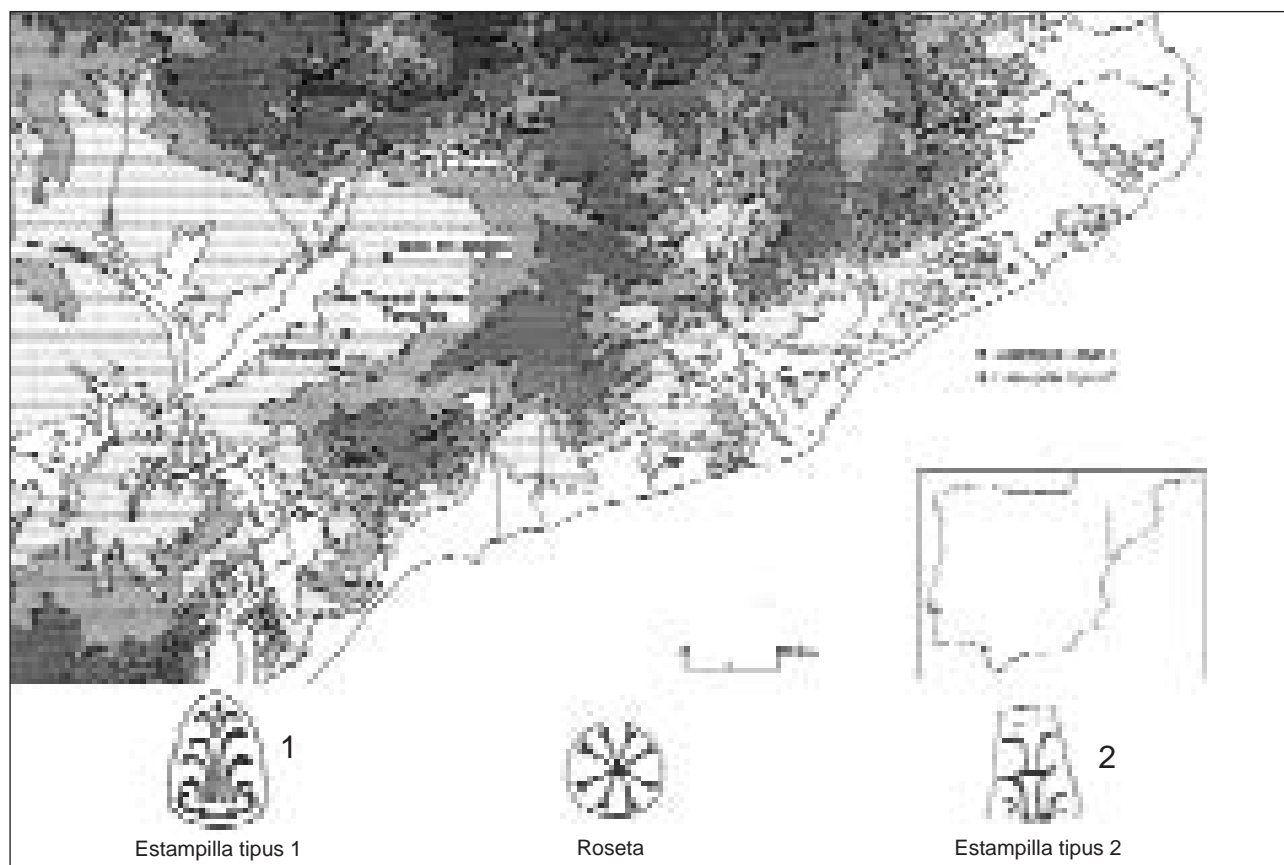

Figura 1. Distribució de les troballes del grup "3+1"

25) només presenten aquest tipus de "roseta" central; també és aquest el cas de la decoració apareguda sobre una forma Lamboglia 28, però amb l'afegit de tres franges d'estries que encerclen la "roseta". Tanmateix, la composició de roseta central més franges d'estries no és nova, ja que podem trobar-ne exemples al taller de les tres palmetes radials (Sanmartí, 1978a, 561), -sobre la mateixa forma (Sanmartí, 1978a, 677, làm. 93)- i el taller de les rosetes nominals (Solier, Sanmartí, 1978, 34, figs. 2,6,7).

Pel que fa a les palmetes hem constatat l'existència de dues classes diferents:

Tipus 1- És la més corrent, apareguda en els suara esmentats jaciments, considerablement gran i de motius molt estilitzats, brots senzills i prims (Fig. 1,1), que no parteixen d'una tija central, sinó que remunten des de la base, amb un petit punt al capdamunt de la palmeta.

Tipus 2- Estampilla també gran i de cartutx més trapezoidal, que presenta com a motiu una estilització vegetal o alfabètica (dues P sobreposades??) (Fig. 1.2). Exemples d'aquesta decoració en tenim al Tossal de les Tenalles (Barberà, 1964-65, 156, fig. 8,8), Antona (Cura, Principal, 1993, 72-73, làm. 2,1) i Can

Fatjó (Barberà, Sanmartí, 1986, 180-182, làm. 4,1; Sanmartí, 1986, 1394-1395, làm. 123,57). A ambdós treballs s'identificà la peça com una producció del taller de Roses, però amb força reserves, i datable durant els primeres quarts del segle III a.n.e.

Tanmateix, sigui un o altre el tipus d'estampilla present, sempre acompanyen la "roseta" central característica anteriorment esmentada.

Per altra banda, aquestes dues palmetes són, estilísticament parlant, diferents als tipus definits per al taller de Roses (Sanmartí, 1978a, 682, làm. 98). La primera no presenta la típica tija central a partir de la qual s'originen els brots, sinó que aquests surten directament de la base en nombre de sis, apareixent-ne dos, els últims i més superiors, a partir de l'obertura que deixa la inflexió dels dos brots anteriors; entre aquests hi ha un petit punt, coronant l'estampilla. El segon tipus és completament inusual, amb tot i que coneixem estampilles que combinen lletres amb motius vegetals -cas del taller de les rosetes nominals-, o epígrafs complets -cas dels cartutxos Nikia-lwn.c-.

La seva disposició triple i radial, però, segueix els esquemes de les produccions de Roses. Malgrat

això, hem de tenir en compte que aquest esquema compositiu no és únic, ni exclusiu d'aquest taller; per exemple, podem seguir la pista de produccions ceràmiques de vernís negre decorades amb tres palmetes radials, possiblement d'origen púnic, al carregament del derelict de La Secca di Capistello (Blanck, 1978, 102-104, figs. 13, 14, 18), datat de finals del segle IV/inicis del III a.n.e., o a les imitacions de vernís negre d'origen eivissenc (Del Amo, 1970, 212, fig. 4, 4; 217, fig. 7), a les produccions de campaniana A arcaica (Morel, 1986, 338), així com també a alguns exemplars de l'àrea hel·lènica de Sicília, concretament a Siracusa (Fallico, 1972, 599, fig. 24,A39), existeix també una composició d'aquest tipus a Empúries, però sobre un producte del taller de Nikia-lwn.c-(Sanmartí, 1978a, 85-86, lám. 9, 121). Sembla, doncs, que la decoració mitjançant tres palmetes radials és un esquema comú durant el segle III a.n.e., com una moda que s'extindrà entre diversos centres productors de la Mediterrània centro-occidental, sense poder precisar l'origen amb certesa.

Com hem esmentat abans, aquest esquema compositiu apareix generalment acompanyant per una o més franges d'estries que l'envolten. Les estries acostumen a ser primes i allargassades, molt juntes i sovint cavalcant-se.

ARGILA I VERNIS

A part de les consideracions decoratives, les peces d'aquesta producció presenten unes característiques de fàbrica prou homogènies. L'argila és dura, fina, depurada, molt compacta, amb presència de mica platejada, i d'un color que oscil·la dins la gamma del roig (roig intens/marró, roig/groc-roig). El vernís, aplicat per immersió, és lluent-mat, adherent, amb alguna tonalitat rogenca-terrosa, dens, que cobreix tota la peça, de vegades inclús la superfície de repós.

També, però, existeix una altra variant amb la qual fou fabricada aquesta producció. Es tracta de pastes toves, fines, poroses, polsoses, amb mica també, d'una coloració més propera als tons marronosos; la característica més definidora és la inclusió de petites partícules de color vermell. El vernís acostuma a ser mat i dens, però poc adherent. De moment, els exemplars d'aquesta segona variant només han aparegut al jaciment de El Molí d'Espígol.

FORMES (Fig. 1,3)

Les úniques formes que hem pogut documentar amb certesa absoluta són la copa/escudella

Lamboglia 26, la Lamboglia 28, i el bol Lamboglia 25, encara que també ens ha semblat trobar exemplars del petit bol 24/25B, el càntar Lamboglia 40, i el plat F.1323.

LAMBOGLIA 26C (MOREL F. 2762)

Pel que fa a la forma Lamboglia 26 (variant 26C), es tracta, potser, del vas més produït pels **tallers occidentals** en alguns casos l'únic (*exempli gratia*: taller de les tres palmetes radials sobre estries, taller de les rosetes nominals). Han aparegut dos vasos complets d'aquest tipus a l'*oppidum* del Molí d'Espígol (Sanmartí, 1978, 681, lám. 97,7; Cura, 1993, 48, fig. 16), i dos més a Margalef (Junyent, 1974, 381-382, fig. 1,3). Tanmateix, la identificació d'aquesta forma és força difícil a partir de senzills fragments de vora o de paret sense disposar del perfil complet amb la decoració característica d'aquesta producció.

Curiosament els tres exemplars presenten un cos profund i unes mesures coincidents en diàmetre de vora d'uns 19 centímetres, i 7 centímetres pel que fa al del peu, el qual ens dona unes mesures força homogènies per poder aproximar-nos a la possible definició d'una talla-tipus per a aquesta producció, més aviat de format petit dins de la forma Lamboglia 26; tenint present que les formes 26 de campaniana A antiga oscil·len entre els 22/26 centímetres de diàmetre de vora: *exempli gratia*, Olbia, Saint-Blaise, o Grand Congloué 1 (Bats, 1988, 117); al Tossal de les Tenalles la majoria supera els 20 centímetres (Principal, 1993, 69).

LAMBOGLIA 28 (MOREL F. 2643)

La tenim ben documentada en el repertori dels **tallers occidentals** al segle III a.n.e., concretament en el del taller de les tres palmetes radials (Sanmartí, 1978a, 566-567).

Només disposem d'un exemplar provinent de les excavacions del Molí d'Espígol, i que apareix decorat amb una roseta típica d'aquesta producció impresa sobre fons intern, rodejada per tres franges d'estries.

LAMBOGLIA 24/25B (MOREL F. 2544)

La copeta Lamboglia 24/25B és també una forma típica del segle III a.n.e., produïda amb seguretat pel taller de Roses i pel poc definit taller 24/25B. Hem considerat que l'exemplar fragmentat

aparegut al Tossal de les Tenalles podria pertànyer al taller "3+1", més per les seves característiques de fàbrica tenint en compte la incertesa que representa, ja que només disposem de varis fragments corresponents a la vora i paret del vas. La forma i decoració en pseudogallons incisos no varia d'aquella que podem trobar a qualsevol altra producció de **tallers occidentals**.

Ens resta una última incògnita pel que fa a aquesta forma; es tracta de la decoració. Sabem que al taller de Roses, la petita copa Lamboglia 24/25B usualment estava decorada mitjançant una roseta impresa sobre fons intern (Sanmartí, 1978a, 564). En l'estat actual del coneixement no podem afirmar que realment aquesta forma aparegui decorada degut a que només disposem d'un exemplar (i dubtós), i en cas afirmatiu, quin seria el seu esquema.

LAMBOGLIA 25 (MOREL F. 2780)

El bol Lamboglia 25 és també una forma típica dins del repertori de formes dels **tallers occidentals** del segle III a.n.e., i del qual n'hem documentat l'existència al jaciment de El Molí d'Espígol. De moment només disposem d'un únic exemplar complet, i que apareix decorat mitjançant la "roseta" central típica d'aquesta producció. Molt probablement, aquesta decoració sigui extensible a les formes 24/25B.

LAMBOGLIA 40 (MOREL F.3524)

Aquest petit càntar és corrent entre els **tallers occidentals**, concretament el coneixem entre les produccions de Roses (Sanmartí, 1978a, 568; Sanmartí, Gili, Rigo, De la Pinta, 1993, 122-123, fig. 50,14) i les de Nikia-Iwn.c (Principal, 1993, 54-55), datat dins la primera meitat del segle III a.n.e. (Morel, 1981a, 269-272). Pel que fa a "3+1", només disposem, per ara, de dos fragments, una vora i una base, corresponents ambdós a la variant d'argila amb petites inclusions vermelles, originaris tots dos de El Molí d'Espígol.

MOREL F. 1323

És una forma força rara, ja no dins del repertori de les produccions "3+1", si no de tots els **tallers occidentals**, i de la qual no hem trobat paral·lels ni al taller de Roses, ni al de tres palmetes radials sobre estries, ni a Nikia-Iwn.c. De fet, es tracta d'una forma originària del taller de les petites estampilles, que

sempre apareix decorada d'una manera força complexa (Morel, 1969, 83-88, fig.14; Morel, 1981a, 106), i de la qual, segurament, aquesta variant és una còpia; cas corrent entre els **tallers occidentals** (que també copiaran el bol Lamboglia 27ab o el plat Lamboglia 36; *exempli gratia*, Roses). Dissortadament, no disposem de la peça sencera, cosa que hagués permès apreciar la forma de la base i la decoració, ja que aquest plat sempre en presenta (com a mínim en els exemples coneguts i produïts pel taller de les petites estampilles).

Troblem variants d'aquest tipus de plat atribuïbles al taller de les petites estampilles, a les excavacions de la basílica Emília al fòrum romà (Morel, 1965, 72-73, làm. 10, 127-128), a les tombes 31, 33 i 42 de la necròpolis d'Alèria (Jehasse, Jehasse, 1973, 183, làms. 132,308; 186, làms. 99, 320; 244, làms. 132, 638, 639), a Òlbia (Bats, 1988, 100, làms. 7,213), i a Volci, essent datats de la primera meitat del segle III a.n.e. (Morel, 1969, 85, nota 1).

BASES

Les formes de les bases, globalment i comptant bases aïllades i peces completes, resulten, en un principi, prou homogènies. Podem definir un primer tipus majoritari i relacionable amb la F.213 de la classificació de bases de Morel, - aquest autor dona aquest tipus de base com a propis del taller occidental de Nikia-Iwn.c -, (Morel, 1981, 463), com ara els números (1,2,3,5,12,13, 17,18,19,20,21,22). Una altra dada important és que totes aquestes peces foren fabricades amb la primera variant d'argila definida anteriorment (*supra*). També existeixen peces properes a les formes F.235 (11-14?), F.211 (9) i F.321 (4-8), en menor quantitat, i amb exemples realitzats amb els dos tipus d'argiles.

Totes aquestes bases presenten indistintament la roseta i les dues classes d'estampilles característiques, sense que poguem arribar a distingir si únicament es tracta de bases corresponents a la forma Lamboglia 26c, o bé també podria tractar-se d'algun altre tipus de vas (potser plats F. 1323?), malgrat que aquesta possibilitat ens sembla un tant remota.

Un altre fet destacable, serien les mesures. Abans havíem vist la concordància de dimensions que presentaven els vasos complets de Margalef i Molí d'Espígol, al voltant dels 19 centímetres de diàmetre de vora, i els 7 del peu. Aquests vasos són de la primera variant d'argila, dura i de color roig intens. Entre les bases, també podem observar que les per-

tanyents a aquesta variant confirmen una mesura constant de 7 centímetres de diàmetre de la base, mentre que les atribuïbles a la segona variant d'argila més tova amb petites partícules vermelles, marxen d'aquesta mesura, oscil·lant el diàmetre entre els 8/9 centímetres; per exemple, de totes les bases estampillades mitjançant palmetes i atribuïdes al taller de Roses per Sanmartí a la publicació de la seva tesi (Sanmartí, 1978a), cap ni una baixa de la mesura dels 8/9 centímetres. Existeix, doncs, una variabilitat i correspondència força marcades tant pel que fa a les dimensions de les bases com a les variants de pasta.

DISTRIBUCIÓ, ORIGEN I CRONOLOGIA

La distribució i concentració, segons l'estat actual de la recerca, roman completament centrada a la Catalunya de ponent (comarques de l'Urgell, Pla d'Urgell i Noguera), amb el cas excepcional que, fins al moment, representa la peça de Can Fatjó, a la zona prelitoral (Vallès Occidental); el jaciment que fins ara ha ofert més peces d'aquesta producció és El Molí d'Espígol. Si més no, sembla que els vasos de "3+1" ni arriben a les zones de la costa centro-nord del Principat (Fig. 1), ni a aquells jaciments occitans fins on es pot seguir la distribució de les produccions de Roses, tres palmetes radials sobre estries, *Nikia-lwn.c* o rosetes nominals. Aquesta distribució és similar, però, a aquella que segueixen les produccions de *Nikia-lwn.c* de variant argila vermella -Grup *Nikia 3-* (Principal, 1993, 56).

El seu centre de producció no es pot determinar amb seguretat encara. El fet de que aquestes ceràmiques es trobin, de moment, isolades en un petit grup de la Catalunya interior no ens ha de portar a pensar erròniament que serien originàries de la zona de ponent, ja que la seva presència podria haver estat deguda a la venda i distribució en un mercat veï d'un carregament de productes variats, entre ells les terrisses de "3+1", i que això fos la causa de la seva limitada dispersió. Així doncs, estariem parlant d'una producció ceràmica força reduïda i concreta pel que fa a esquemes i motius decoratius, però, contràriament, amb un ventall de formes prou ampli, i que, en principi, estarien fabricades per dos mans diferents tal com podem hipotetitzar a partir de les dues variants d'argila i les dues concentracions de mesures de talla de les peces. Una primera explicació seria considerar la producció de "3+1" com un taller aïllat, petit, amb una activitat variada però força limitada; una segona

seria considerar que ens trobem davant d'una producció molt concreta i puntual dins de la dinàmica de fabricació d'un taller/grup de tallers, i que no té cotinuitat posterior, canviant els esquemes compositius i els motius de les decoracions. Aquesta última hipòtesi se'ns planteja la més probable, al mateix temps que també ens obre les portes d'una nova possibilitat d'estudi formal per a les produccions dels **tallers occidentals**, i que concretaríem en la localització, delimitació cronològica, moda i perduració de les decoracions d'aquests tallers. Combinant la delimitació d'uns esquemes decoratius amb la seva aparició sobre formes concretes i en contextos estratigràfics fiables, podríem arribar a afinar la datació i la cronologia de les diverses produccions. La participació de la producció de "3+1" en tot aquest món de terrisses de vernís negre del segle III a.n.e. associades a un món de filiació greco-itàlic mediterrani ens sembla prou clara, així com la seva inclusió dins del grup dels **tallers occidentals**, inclinant-nos a ubicar-la en algun taller/s de la zona del golf de Lleó, la colònia de *Rhode* o voltants.

Amb tot i que algunes de les peces d'aquesta producció provenen d'excavacions antigues sense cap tipus de referència estratigràfica, disposem, però, de les evidències que ens ofereix l'*oppidum* de El Molí d'Espígol, concretament del nivell IIb, al qual corresponen la majoria d'aquests materials, i que cronològicament abastaria els tres primers quarts del segle III a.n.e. (Cura, Principal, 1993, 65-66; 1994, 271-272). Sens dubte es tracta, doncs, d'una producció pròpia del segle III a.n.e., propera al vasos de Roses i del taller de les tres palmetes radials sobre estries, i paral·lela a aquests cronològicament parlant. Per altra banda, la seva reduïda distribució, així com el fet d'imitar alguna forma pròpia del taller de les petites estampilles (*exempli gratia*, F.1323?), ens fa pensar en un marc temporal de fabricació-distribució limitat i curt, situable en algun moment de la primera meitat del segle III a.n.e.

COM A CONCLUSIÓ

Amb la presentació d'aquest treball fem menció a la problemàtica dels anomenats **tallers occidentals**, basant-nos principalment en la distribució geogràfica d'aquestes produccions ceràmiques, i la cronologia que se'ls otorga àmpliament dins del segle III a.n.e. Creiem, a continuació, oportú establir algunes consideracions respecte els mateixos, ja que, al cap i a la fi, tot element arqueològic ha d'emmarcar-se dins d'un context històric.

En primer lloc, hem d'assenyalar que les ceràmiques recobertes per un vernís negre, responen a una tècnica de fabricació acurada i complexa, que el món grec de la Magna Grècia coneix perfectament, tal com ens mostren les produccions locals o regionals de finals del segle IV a.n.e, fins el punt que malgrat la difusió d'aquesta moda a altres àmbits tals com el veí món púnic, no arribaran mai a obtenir la qualitat de vernís negre que intenten imitar (*exempli gratia* produccions d'Eivissa o Kouass o la mateixa cartago-grup Byrsa 401-).

En segon lloc, hem de prestar atenció a la problemàtica que es desprèn de la pròpia funcionalitat, així com la demanda d'uns productes ceràmics, que constitueixen essencialment una vaixel·la que no pot qualificar-se canònicament com de luxe, donada la progressiva massificació de la mateixa. És a dir, que cada ciutat cobreix amb les seves produccions locals les necessitats pròpies i del seu rerapaís. Produccions ceràmiques que no totes s'adeqüen a la moda del vernís negre, ja sigui perquè desconeixen o no dominen amb prou èxit la seva tècnica, ja sigui per criteris d'identificació o de tradició d'altres tècniques ceràmiques (*exempli gratia*, produccions de ceràmiques grises de tradició focea i de pasta clara pseudo-jònica a *Massàlia* o *Empòrion*). Així, la presència de tota producció local ve a condicionar l'expansió del comerç de vaixel·les d'altres centres productors, els quals esdevenen simples complements en els flets d'un comerç a més alta escala, que, en bona part, quedaria reflectit en els registres arqueològics per les troballes d'àmfores.

Aquestes limitacions han de tenir-se molt en compte, sobretot per no caure en la tentació d'interpretar erròniament el fet de que la no presència de ceràmiques de vernís negre representi una paralització o descens de l'activitat comercial, quan existeixi una vaixel·la d'ús propi en una determinada regió.

Així doncs, si prenem el cas concret de l'arqueologia catalana, resulta evident que a partir del darrer quart del segle IV a.n.e. fins un moment indeterminat del segle III en que apareixen massivament les produccions dels **tallers occidentals**, existeix un buit d'importacions respecte aquelles ceràmiques itàliques, tals com les figures roges o les produccions de Gnàtia, a la vegada que apareixen amb força les produccions locals/regionals de les anomenades **ceràmiques grises emporitanes**.

Amb l'entrada en escena de les ceràmiques de vernís negre dels **tallers occidentals**, podem observar que les produccions locals de ceràmiques grises no decauen, ans tot el contrari, els seus per-

centatges de producció augmenten, element aquest que hauríem de valorar, car unes no substitueixen les altres, ni tampoc estableixen una diferenciació qualitativa si intentem explicar la massificació per la demanda que pogués sorgir a partir del món indígena, ja que, de fet, ambdós grups ceràmics semblen repartir-se els territoris occidentals, mantenint-se, precisament, les produccions de ceràmiques grises en les zones més hel·lenitzades de la costa, mentre que els vernissos negres obren nous mercats vers l'interior del país i el migdia de França.

En arribar a aquest punt, se'ns planteja de nou la gran incògnita de *Rhode*, que en aquests moments fa la seva aparició amb moneda pròpia, competint amb *Empòrion*, que tradicionalment s'ha valorat com l'única porta de l'hel·lenització a la nostra zona. La competitivitat entre ambdues ciutats vindrà marcada, a la vegada, per tota una propaganda d'identitat entre l'element dòric de *Rhode* i l'element emporità-indiketa que accentua la seva descendència a partir dels foceus-massaliotes.

Per aquest motiu no creiem arriscat plantejar-nos la possibilitat de que el sobtat auge de *Rhode* pugui respondre a una aportació progressiva de contingent humà aliè, hel·lènic o fortament hel·lenitzat, i que dotaria la colònia de l'estratègia i potència necessàries per dur a terme l'expansió econòmica que ens reflecteix l'arqueologia durant el segle III a.n.e. (batiment de moneda pròpia de forta rel grega, tallers ceràmics de vaixel·la fina de vernís negre i oxidada de tradició grega, amb gran domini de la tècnica). A manera d'hipòtesi, podríem relacionar aquests elements poblacionals amb l'arribada de refugiats procedents de la Magna Grècia, territori aquest que des de finals del segle IV a.n.e. està sotmès a una forta inestabilitat política i pressió per part de Roma, i que es completaria a partir de l'any -272, sobretot, com a conseqüència de la caiguda de la ciutat grega de Tàrent en poder de l'estat romà. No hem d'oblidar tampoc que aquesta ciutat era, tradicionalment, un important focus ceramista coneixedor de la tècnica del vernís negre.

Amb tot això, considerem que la interpretació de Enric Sanmartí, va donar l'any 1978 entorn al paper clau de Roses (*Rhode*) com a important focus en relació a l'existència d'uns tallers ceràmics occidentals durant el segle III a.n.e., tindria una justificació històrica, així com l'indubtable pes econòmic que sembla tenir com a polis independent fins a finals d'aquest segle (Ruiz de Arbulo, 1984, 127-132).

Així doncs, dins d'aquesta cronologia proposada i davant la circumstància de creure tradicional-

ment que es tracta de tallers artesanals que s'ubicarien a la costa, des de Roses fins a Agde, se'ns replanteja una nova qüestió, precisament en referència a la identificació de les produccions, otorgant a cada una d'elles, la individualització en un determinat taller; o pel contrari, si les diferents produccions individualitzades responen a l'evolució d'unes modes decoratives que afecten un menor nombre de tallers d'aquells que, en principi, coneixem. Les modes decoratives identificables serien, en principi:

- a) Roseta central envoltada per un nombre de palmetes superior a quatre, envoltat el conjunt, normalment, per camp d'estries ("1+5").
- b) Roseta central amb tres palmetes envoltat el conjunt, normalment, per camp d'estries ("3+1").
- c) Roseta central amb quatre palmetes envoltat el conjunt, normalment, per camp d'estries ("4+1").
- d) Tres palmetes radials sobre camp d'estries.
- e) Tres palmetes radials envoltades, normalment, per camp d'estries (taller o estil de Roses, produccions púniques -Kouass, Eivissa-, campaniana A arcaica, d'Ischia, produccions antigues de Cales).
- f) Quatre palmetes envoltat el conjunt, normalment, per camp d'estries (assimilable a les produccions de la campaniana A antiga -Ischia i forn de corso Umberto/Rettitilo, a Nàpols-, produccions de Cales, produccions púniques).
- g) Divers nombre de palmetes, sempre superior a quatre, envoltat el conjunt, normalment, per camp d'estries (produccions púniques -Kouass-, produccions de Cales).

Tots aquests estils decoratius s'han localitzat en tallers itàlics, en grau diferent (*exempli gratia*, "1+5", Cales, campaniana A arcaica). Però hem de tenir present que el segle III a.n.e. esdevé un període mal conegut, precisament perquè la conquesta romana depreda el territori de la Magna Grècia, i a finals d'aquest mateix segle ha de sofrir encara l'estança dels exèrcits d'Aníbal, no començant a recuperar-se fins a començaments del segle II a.n.e., amb la fundació de nous establiments romans (*exempli gratia*, colònies de Puteoli i Salernum el -199), els quals revifallen l'activitat comercial i la tradició ceramista de la regió, i on apareixen les produccions de la campaniana A antiga i sobretot la clàssica, que a partir del -180 cobreix ja tot el segle.

Per tots aquests raonaments que hem exposat, creiem que cal redreçar la investigació respecte les ceràmiques de vernís negre occidentals del segle III a.n.e., confeccionant, d'una manera potser més crítica, els seus catàlegs, tot intentant destacar i ajustar la seva diversitat quant a processos productius, així como la seva evolució cronològica.

INVENTARI

Antona (Artesa de Segre, Noguera)

Número d'individus: 1

En dipòsit al museu del Montsec (Artesa de Segre)

Bases i decoracions

1.- Sense número inventari. Fragment de base d'un plat-copa/escudella. Diàmetre de la base: 74 mil·límetres (Fig. 3,10).

Superfície llisa; vernís negre intens, mateïent a zones i rogenç a les arestes, dens, que cobreix tota la peça. Marques digitals rogenques a l'anell extern del peu.

Argila tova, porosa, polsosa, amb mica; groc-roig.

Restes d'una decoració de la qual només resta una palmeta escapçada per la base del tipus 2; forat, fet amb anterioritat a la cocció, travessa l'anell del peu.

Bibliografia: Cura, Principal, 1993, 79, làm. 2,1

Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell)

Número d'individus: 12

En dipòsit al museu comarcal de l'Urgell (Tàrraga)/Museu Diocesà i comarcal de Solsona.

Forma Lamboglia 26 (Morel F.2762)

2.- MEvn. 1192 (ME 27/1/138). Peça completa-restaurada. Diàmetre de vora: 195 mm. Diàmetre de la base: 70 mm. Alçada: 76 mm (Fig. 2,1).

Vernís negre poc brillant que cobreix tota la peça, si bé a algunes zones adopta una tonalitat rogenca intensa. Superfície força picada.

Argila dura, fina, depurada; no es pot apreciar el color.

Decoració de tres palmetes del tipus 1 disposades radialment, i que envolten una roseta característica d'aquesta producció.

Bibliografia: Cura, 1993, 48, fig. 16.

3.- MEvn. 3030 (S/053). Peça completa-restaurada. Diàmetre de vora: 190 mm aproximadament. Diàmetre de la base: 70 mm. Alçada: 52 mm. (Fig. 2,2).

Vernís completament roig (defecte de cocció).
Argila molt dura, compacta; color groc-roig.
Decoració de tres palmetes del tipus 1 disposades radialment. Presenta la part central escapçada -lloc on hauria d'anar disposada la roseta-.

Bibliografia: Sanmartí, 1978a, 681, lám. 97,7.

Forma Lamboglia 28 (Morel F.2643)

4.- MEvn. 3042 (S/014). Peça completa-restaurada. Diàmetre de vora: 120 mm. Diàmetre de la base: 58 mm. Alçada: 40 mm. (Fig. 2, 3).

Vernís negre lluent amb alguna iridescència dens, que cobreix tota la peça; marques digitals rogenques a l'anell extern del peu.

Argila dura, fina, amb mica. Color marró-roig clar.

Decoració d'una petita roseta de vuit pètals, envoltada per tres franges d'estries fines.

Forma Lamboglia 25 (Morel F.2780)

5.- MEvn. 3031 (S/035). Bol complet-restaurat. Diàmetre de vora: 98 mm. Diàmetre de la base: 48 mm. Alçada: 55 mm. (Fig. 2, 4).

Vernís negre mat de tonalitat grisenca, dens, que cobreix tota la peça; marques digitals rogenques a l'anell extern del peu.

Argila inapreciable.

Decoració d'una roseta central única característica d'aquesta producció.

Forma Lamboglia 40 (Morel F.3524)

6.- MEvn. 1247. Fragment de vora. Diàmetre indeterminable.

Vernís negre mat-lluent.

Argila dura, fina, i petites partícules de color vermell; color marró.

7.- MEvn. 1013. Fragment de base. Diàmetre de la base: 75 mil·límetres. (Fig. 3, 1).

Vernís negre de tonalitat amarronada, lluent, que es desprèn amb facilitat.

Argila tova, porosa, amb presència de mica i petites partícules de color vermell; color marró clar.

Bases i decoracions

Plat-Copa/Escudella

8.- MEvn. 1031. Base fragmentada (2 fragments). Diàmetre de la base: 96 mil·límetres. Apareguda a l'estança 68. (Fig. 3,2).

Vernís negre que adopta una coloració rogenca i cobreix tota la peça.

Argila dura, compacta, amb mica i petites partícules de color vermell, quasi inapreciables degut a la coloració rogenca de la pasta; color roig-marró.

Restes d'una palmetes del tipus 1.

9.- MEvn. 1045. Base fragmentada. Diàmetre de la base: 80 mil·límetres (Fig. 3,5).

Vernís roig intens, que recobreix tota la peça.

Argila dura, compacta, amb mica i petites partícules de color vermell, quasi inapreciables degut a la coloració rogenca de la pasta; color roig-marró.

Restes de dues palmetes del tipus 1.

10.- MEvn. 1054. Fragment informe de base. Aparegut al carrer 3. (Fig. 3, 4).

Vernís negre mat, dens a l'interior; a la superfície externa adopta una tonalitat terrosa, s'agreta i es desprèn.

Argila tova, porosa, amb mica i petites partícules de color vermell; color marró-roig.

Restes d'una palmeta fracturada del tipus 1, rodejada per cinc franges d'estries.

11.- MEvn. 1275 (ME/67/17). Base fragmentada. Diàmetre de la base: 75 mil·límetres. (Fig. 3,7).

Vernís negre poc brillant, de tonalitat blavosa, que cobreix tota la peça. Marques digitals rogenques a l'anell extern del peu.

Argila dura, fina, compacta; color groc-roig.

Decoració d'una roseta central típica, i inici de tres palmetes del tipus 1.

12.- Sense núm. inv. (MEvn/S/44.1). Base fragmentada. Diàmetre de la base: 75 mil·límetres. (Fig. 3, 3).

Vernís negre mat, que cobreix tota la peça; al fons extern el vernís adopta un color completament roig.

Argila molt dura, compacta, aspra; color roig.

Restes de dues palmetes del tipus 1 fracturades, que envolten una roseta característica d'aquesta producció.

Base bol

13.- MEvn. 1001. Base fragmentada. Diàmetre de la base: 53 mil·límetres. (Fig. 3,6).

Vernís negre de tonalitat rogenca, que cobreix tota la peça.

Argila dura, compacta, aspra; color groc-roig.

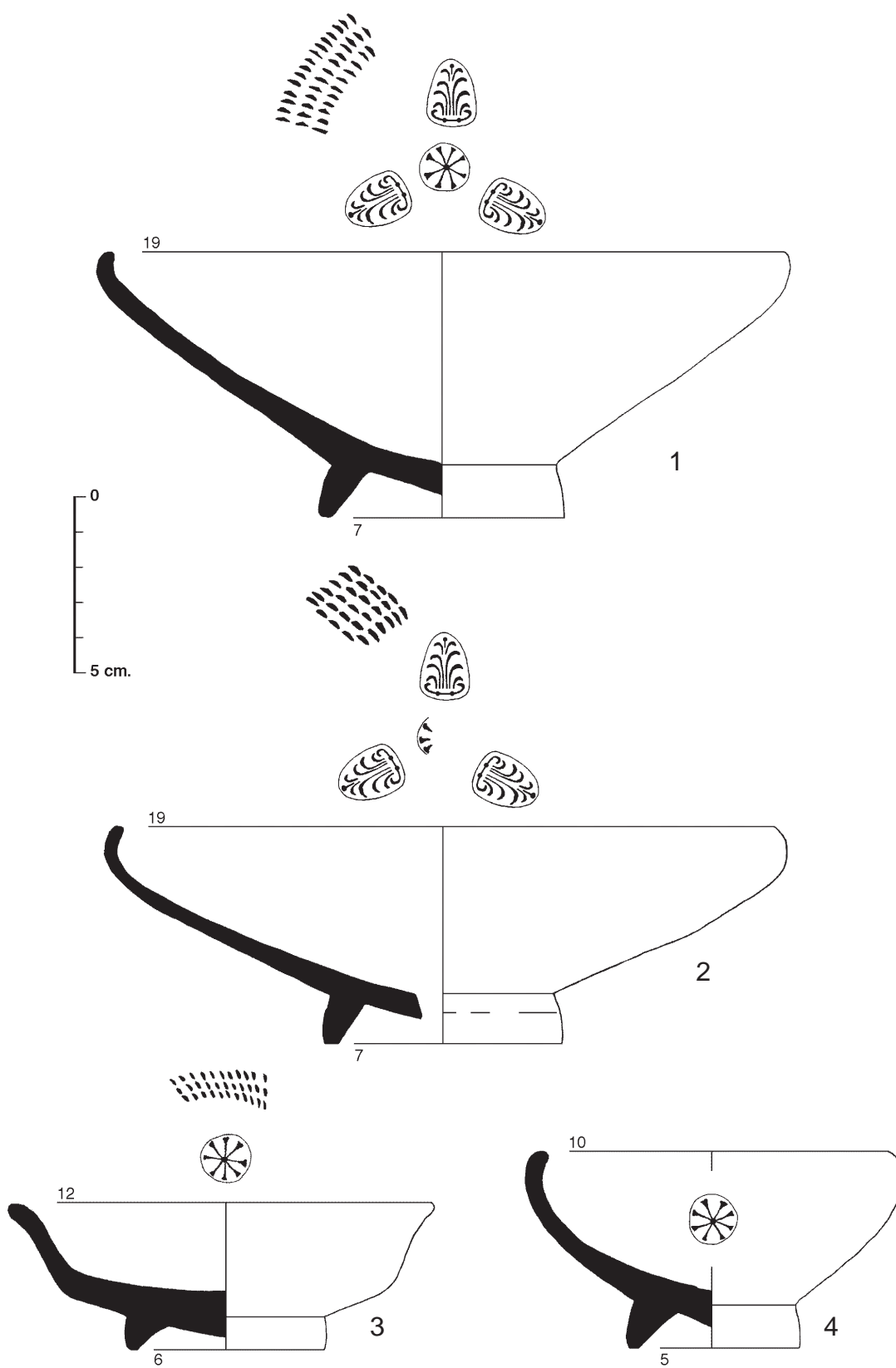

Figura 2. Formes ceràmiques del jaciment ibèric del Molí d'Espígol de Tornabous.

Decoració d'una roseta central única característica d'aquesta producció.

14.- ME-ZP/41. Base fragmentada. Diàmetre de la base: 48 mil·límetres. (Fig. 3, 8).

Vernís negre poc brillant, dens, que cobreix tota la peça. Marques digitals rogenques a l'anell extern del peu.

Argila dura, fina, ben depurada; color groc-roig.

Decoració d'una roseta central única característica d'aquesta producció.

Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell)

Número d'individus: 4

En dipòsit al Museu Arqueològic de Barcelona.

Forma Morel 1323

15.- Sense núm. inv. (caixa 0637). Fragment de vora i de paret. Diàmetre màxim: 212 mm. Diàmetre de vora: 168 mm. (Fig. 3, 11).

Superfície rugosa; vernís negre mate, de tonalitat rogenca a la vora i llavi, que sembla més una prolongació de l'argila que no pas vernís.

Argila molt dura, compacta, amb molta mica; color marró-roig.

Bibliografia: Sanmartí, 1978a, 681, làm. 97, 5; Principal, 1993, 60, làms. 8,64.

Forma Lamboglia 24/25B (Morel F.2544)

16.- Sense núm. inv. (caixa 0637). Fragment de vora i de paret. Diàmetre de vora: 100 mil·límetres. (Fig. 3, 9).

Superfície rugosa; vernís negre mate, que sembla més una prolongació de l'argila que no pas vernís.

Argila molt dura, compacta, amb molta mica; color marró-roig.

Decoració de falsos gallons incisos en vertical, limitats per dues línies, a manera de fris.

Bibliografia: Sanmartí, 1978a, 681, làm. 97,8; Principal, 1993, 60, làm. 8,65.

Bases i decoracions

17.- Sense núm. inv. (caixa 2924). Base fragmentada. Diàmetre de la base: 70 mil·límetres. (Fig. 4,1).

Superfície un xic rugosa; vernís negre lluent, dens, amb tonalitat rogenca a les zones d'inflexió, i que cobreix tota la peça; marques digitals rogenques a l'anell del peu.

Argila dura, compacta, amb mica; color marró-roig.

Conserva de la seva decoració original una palmeta impresa sobre el fons intern; presenta la part central escapçada -lloc on hauria d'anar disposada la roseta-.

Bibliografia: Barberà, 1964-65, 161, fig. 10, 48 (només estampilla); Sanmartí, 1978a, 681, làm. 97,9; Principal, 1993, 60-61, làm. 8,66.

18.- Sense núm. inv. Base completa. Diàmetre de la base: 70 mil·límetres aproximadament. (Fig. 4, 2).

Vernís negre dens, lluent, que cobreix tota la peça.

Argila dura, ben depurada; color roig.

Decoració de tres estampilles disposades radialment del tipus 2 i una "roseta" central característica.

Bibliografia: Barberà, 1964-65, 156, fig. 8,8.

Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell)

Número d'individus: 3

En dipòsit al Museu d'Artesa de Lleida

Forma Lamboglia 26 (Morel F.2762)

19.- Núm. inv. M-71-6. Peça completa-restaurada. Diàmetre de vora: 190 mm. Diàmetre de la base: 70 mm. aproximadament. Alçada: 78 mm. (Fig. 4, 5).

Vernís negre, mat, de no molt bona qualitat que cobreix tota la peça.

Argila dura, compacta; color marró-roig.

Decoració de tres palmetes del tipus 1 disposades radialment, i que envolten una roseta característica d'aquesta producció, rodejat el conjunt per quatre franges d'estries.

Bibliografia: Junyent, 1974, 381-382, fig. 1,3.

20.- Núm. inv. M-71-6/3.40. Peça completa-restaurada. Diàmetre de vora: 195 mm. Diàmetre de la base: 70 mm. Alçada: 70 mm. (Fig. 5, 1).

Vernís negre de tonalitat terrosa, lluent, picat, esquerdisat i després a zones, que cobreix tota la peça.

Argila dura, compacta; color roig-marró.

Decoració de tres palmetes del tipus 1 disposades radialment, i que envolten una roseta característica d'aquesta producció, rodejat el conjunt per cinc franges d'estries.

Bases i decoracions

21.- Núm. inv M-71-11. Base completa. Diàmetre de la base: 72 mil·límetres. (Fig. 4, 4).

Vernís negre mat; marques digitals rogenques a l'anell extern del peu.

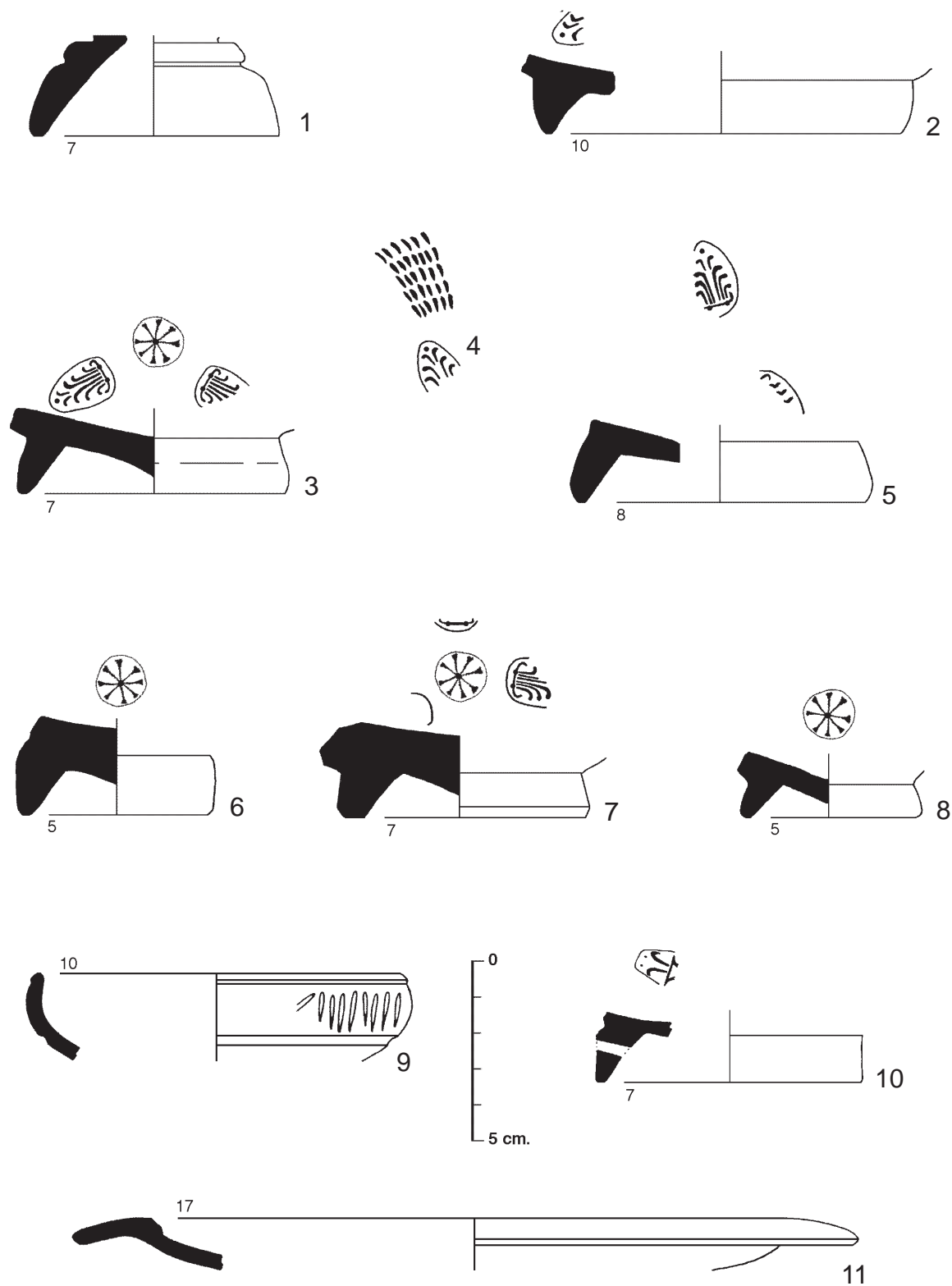

Figura 3. Formes ceràmiques dels jaciments del Molí d'Espígol (1 a 8, excepte el 3); Tossal de les Tenalles (9 i 11); i Antona (3 i 10).

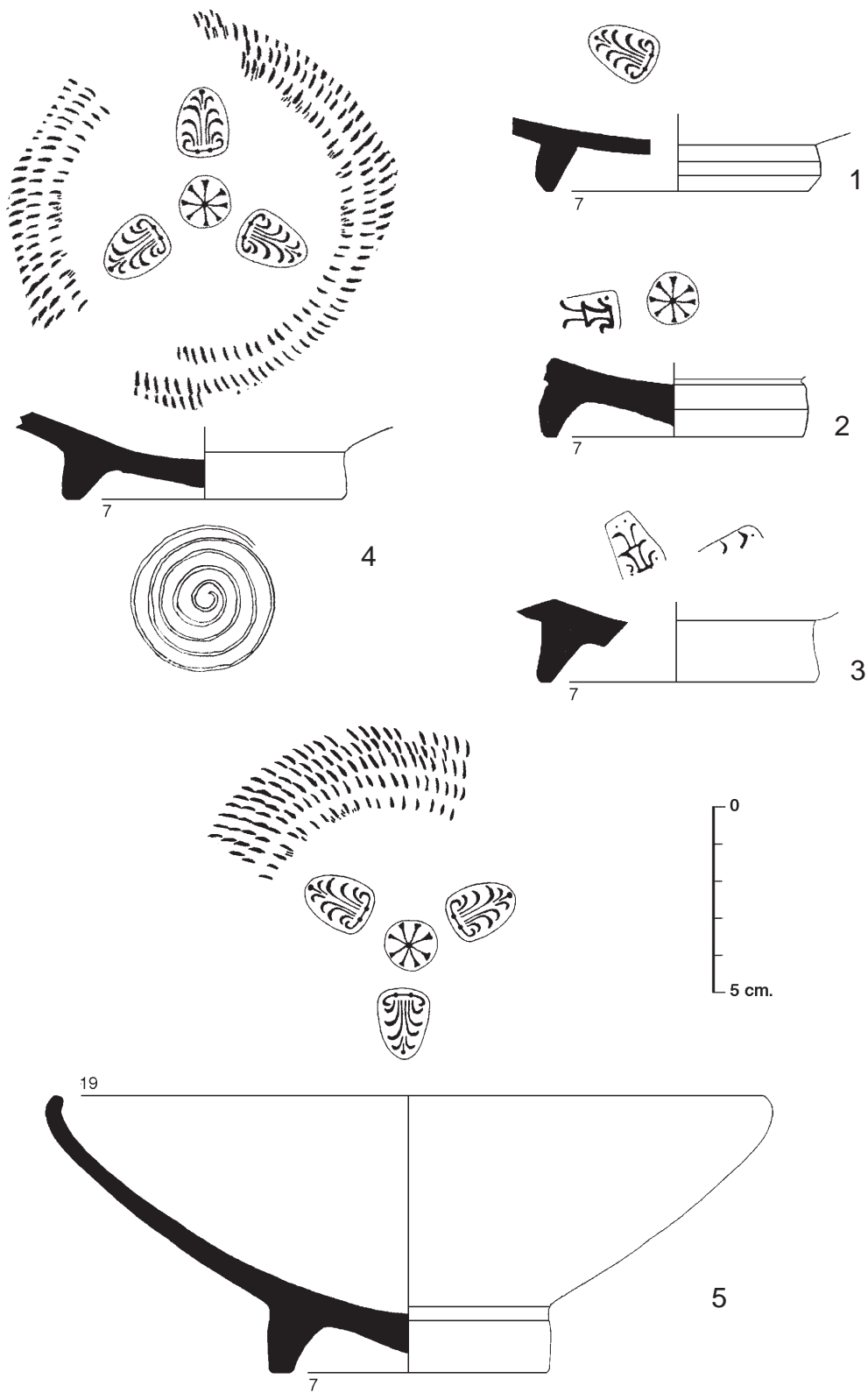

Figura 4. Formes ceràmiques dels jaciments del Tossal de les Tenalles (1 i 2); Can Fatjó (3); i Margalef (4 i 5).

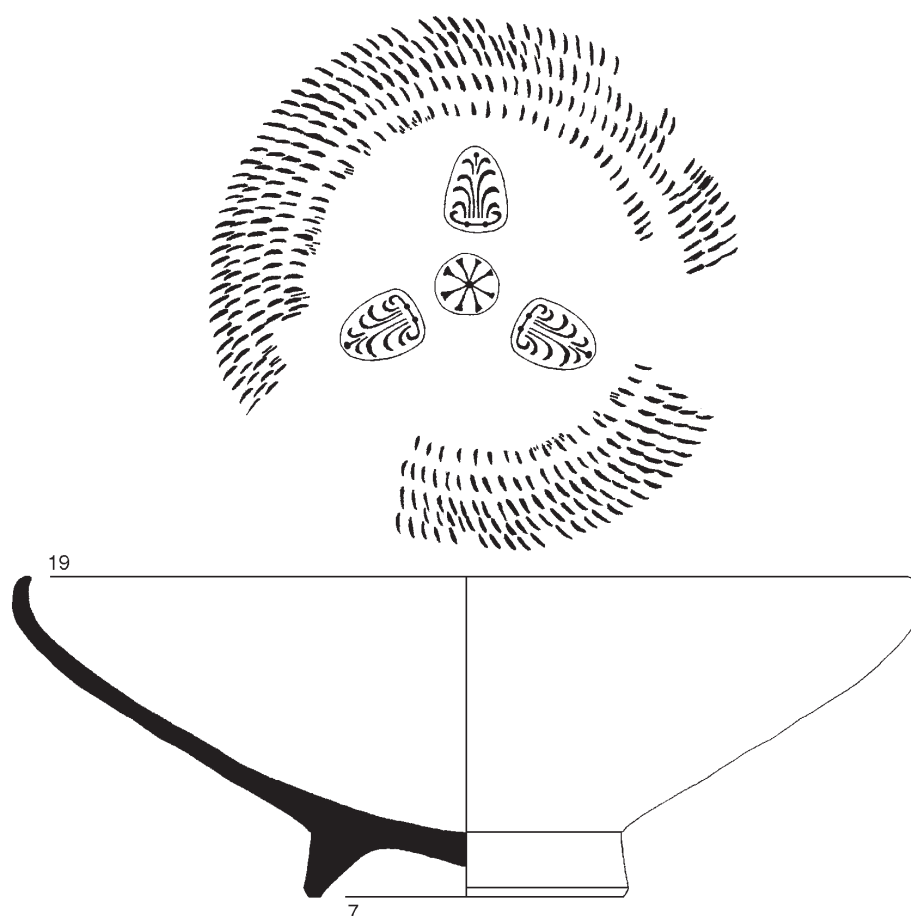

Figura 5. Forma ceràmica del jaciment ibèric de Margalef.

Argila dura, compacta; color marró.

Decoració de tres palmetes del tipus 1 disposades radialment, i que envolten una roseta característica d'aquesta producció, rodejat el conjunt per quatre franges d'estries.

Bibliografia: Junyent, 1974, 390-391, fig. 4,14.

Decoració de dues palmetes del tipus 2, fragmentades sobre fons intern, sense que s'aprecien ni franja d'estries ni "roseta".

Bibliografia: Barberà, Sanmartí, 1986, 180-182, làm. 4,1; Sanmartí, 1986, 1394-1395, làm. 123,57.

Can Fatjó (Rubí, Vallès Occidental)

Número d'individus: 1

En dipòsit al Museu de Rubí.

Bases i decoracions

22.- Base fragmentada. Diàmetre de la base: 74 mil·límetres. (Fig. 4,3).

Vernís negre profund però que adopta una tonalitat vermella ataronjada al fons extern i a la superfície interna, brillant, espès, adherent, ben conservat, que cobreix tota la peça; marques rogenques a l'anell extern del peu.

Argila molt dura, fina, compacta, homogènia, molt ben depurada; color rosat.

BIBLIOGRAFÍA

ADROHER, A.M.(1990): *Análisis cronológico del yacimiento ibérico de Puig Castellet (Lloret de Mar) a partir de las cerámicas de barniz negro*. Cypsela, 8, pp.79-85. Girona.

BARBERÀ, J.(1964-65): *Cerámica barnizada de negro del poblado ilergeta del Tossal de les Tenalles, de Sidamunt (Lérida)*. Ampurias, 26-27, pp.135-163. Barcelona.

BARBERÀ, J., SANMARTÍ, J.(1986): *Can Fatjó (Rubí), 1918: les ceràmiques fines d'importació d'època pre-imperial*. Butlletí del Grup de

- Col·laboradors del Museu de Rubí, 23, pp.175-203. Rubí.
- BATS, M. (1988): *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v.350-v.50 av. J.C.). Modèles culturels et catégories céramiques*. Revue Archéologique de Narbonnaise, supplément 18, 271 pp. Paris.
- BLANCK, H.(1978): *Der schiffsfund von der Secca di Capistello bei Lipari*. Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Romische Abteilung, 85(1), pp.9-111. Mainz.
- CASTANYER, P., SANMARTÍ, E., TREMOLEDA, J.(1993): *Céramique à vernis noir de Roses*. Lattara, 6, pp.542-544. Lattes.
- CURA, M.(1993): *Ceràmiques de vernís negre procedents del Molí d'Espígol, al Museu Comarcal de L'Urgell*. Urtx, 5, pp.33-50. Tàrraga.
- CURA, M., PRINCIPAL, J.(1993): *Breu nota sobre la ceràmica de vernís negre del jaciment ibèric d'Antona (Artesa de Segre-La Noguera)*. Grup de Recerques de les Terres de Ponent, XXVI Jornada de Treball a la Memòria del Dr. Joan Maluquer de Motes, pp.70-79. Agramunt.
- CURA, M., PRINCIPAL, J.(1993): *El Molí d'Espígol (Tornabous): noves constatacions arqueològiques i noves propostes interpretatives entorn el món pre-romà*. Laietania, 8, pp.63-83. Mataró.
- CURA, M., PRINCIPAL, J.(1994): *Las fases cronológicas del yacimiento prerromano de Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell, Lérida)*. Trabajos de Antropología e Etnología, 34 (1-2), Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia. Actas do 1º Congresso de Arqueologia Peninsular, (Porto, 1993), pp. 267-279. Porto.
- CURA, M., SANMARTÍ, J.(1986-89): *Les importacions d'àmfores i ceràmiques comunes del poblat ibèric del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell)*. Empúries, 48-50, pp.270-279. Barcelona.
- DEL AMO, J.(1970): *La cerámica campaniense de importación y las imitaciones campanienses en Ibiza*. Trabajos de Prehistoria, 27, pp.201-256. Madrid.
- FALLICO, A.M.(1972): *Siracusa. Saggi di scavo nell'area della Villa Maria*. Notizie degli Scavi di Antichità, 25 (1), pp.581-639. Roma.
- GARCIA, J.(1993): *Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica*. Ed. AUSA, 362 pp. Sabadell.
- JEHASSE, J., JEHASSE, L.(1972): *La nécropole préromaine d'Aléria (1960-1968)*. XXVè supplément à Gallia, 632 pp. Paris.
- JUNYENT, E.(1974): *Cerámica barnizada de negro del poblado ibérico de Margalef, en Torregrossa, Lérida*. Miscelánea Arqueológica, 1, XXV aniversario de los cursos de Ampurias -1947/1971-, pp. 379-396. Barcelona.
- MOREL, J.P.(1965): *Céramique à vernis noir du Forum romain et du Palatin*. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire. Suppléments 3. Ed. De Boccard, 274 pp. Paris.
- MOREL, J.P.(1969): *L'atelier des petites estampilles*. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, 81 (1), pp.59-117. Roma.
- MOREL, J.P.(1978): *A propos des céramiques campaniennes de France et d'Espagne*. Archéologie en Languedoc, 1, pp.149-168. Sete.
- MOREL, J.P.(1980): *La céramique campanienne: acquis et problèmes*. Céramiques Hellénistiques et Romaines. Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 33, pp.85-122. Paris.
- MOREL, J.P.(1981a): *La céramique campanienne: Les formes*. École Française de Rome, 690 pp. Roma.
- MOREL, J.P.(1981b): *La produzione della ceramica campana: Aspetti economici e sociali*. Società Romana e Produzione Schiavistica, 2, Ed. Laterza, pp.81-97. Roma-Bari.
- MOREL, J.P.(1986): *Remarques sur l'art et l'artisanat de Naples antique. Neapolis*. Atti del XXV Convegno di Studi sulla Magna Grecia, pp.305-366. Tarento.
- PRINCIPAL, J.(1993): *La ceràmica de vernís negre del Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell)*. 120 pp. (Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona).
- RUIZ DE ARBULO, J.(1984): *Emporion y Rhode. Dos asentamientos portuarios en el golfo de Roses*. Arqueología Espacial, 4, pp.115-140. Teruel.
- SANMARTÍ, E.(1978a): *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*. Monografies Emporitanes, 4, 709 pp. Barcelona.
- SANMARTÍ, E.(1978b): *L'atelier des pateres à trois palmettes radiales et quelques productions connexes*. Archéologie en Languedoc, 1, pp. 21-36. Sete.
- SANMARTÍ, E., SOLIER, Y.(1978): *Les patères à trois palmettes sur guillochures: note sur un nouveau groupe de potiers pseudo-campaniens*. Revue Archéologique de Narbonnaise, 11, pp.117-134. Paris.
- SANMARTÍ, J.(1986): *Laietania ibèrica*, 2740 pp. (Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona).

- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.(1992): *El poblament ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11, 305 pp. Barcelona.
- SANMARTÍ, J., GILI, E., RIGO, A., DE LA PINTA, J.L.(1993): *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramanet. Dels orígens al món romà*. Història de Santa Coloma de Gramanet, 1, 241 pp. Santa Coloma de Gramanet.
- SOLIER, Y.(1969): *Notes sur les potiers pseudo-campaniens Nikias et Iôn*. Revue Archéologique de Narbonnaise, 2, pp.29-48. Ed. De Boccard. París.
- SOLIER, Y., SANMARTÍ, E.(1978): *Note sur l'atelier pseudo-campanien des rosettes nominales*. Archéologie en Languedoc, 1, pp.37-42. Sete.
- ZAMORA, D.(1992): *Les ceràmiques de vernís negre del poblament ibèric del Turó d'en Boscà (Badalona). Aproximació a la interpretació històrico-arqueològica del poblament*. 496 pp. (Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.)